

ПОЗИТИВНИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ У ІНКЛЮЗИВНОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЯК УМОВА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ

Мета статті – теоретичний аналіз проблеми формування позитивного психологічного клімату та збереження психічного здоров'я дітей у інклюзивному освітньому середовищі.

Методологія. У результаті аналізу наукової літератури у статті висвітлюються проблеми формування позитивного психологічного клімату в інклюзивному освітньому середовищі. Доведено, що психологічний клімат у дитячому середовищі впливає на психічне здоров'я дітей.

Наукова новизна. Позитивний психологічний клімат у інклюзивному освітньому середовищі розглядається як умова збереження психічного здоров'я дітей. Інклюзивне освітнє середовище – це сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку дітей з урахуванням їхніх потреб та можливостей. Психологічний клімат – це емоційне забарвлення психологічних зв'язків членів колективу, що виникає на основі їхньої близькості, симпатії, збігу характерів, інтересів, схильностей. Важливим складником позитивного психологічного клімату в інклюзивному освітньому середовищі, що дозволяє зберегти психічне здоров'я дітей, є формування толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами.

Висновки. Позитивний психологічний клімат у інклюзивному освітньому середовищі сприяє збереженню психічного здоров'я дітей. Важливим складником позитивного психологічного клімату в інклюзивному освітньому середовищі є формування толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами. Для цього педагогам закладів дошкільної та середньої освіти потрібно здійснювати спеціальну просвітницьку роботу (консультації, бесіди, тренінги або інші форми роботи) серед усіх учнів і їх батьків щодо розуміння сутності і важливості інклюзивної освіти, профілактики дискримінації прав дітей на освіту та формування толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: інклюзивна освіта, інклюзивне освітнє середовище, психологічний клімат, психічне здоров'я, збереження здоров'я дітей.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Одним із напрямів реформування сучасної вітчизняної системи освіти є створення інклюзивного освітнього середовища, що забезпечує умови для реалізації права на освіту усіх без винятку дітей. У Законі України «Про освіту» (2017) враховані провідні принципи інклюзивної освіти, реалізація яких сприяє створенню для дітей з особливими освітніми потребами можливостей здійснювати соціальні контакти, досягати власних освітніх успіхів, бути впевненими у собі. Тому вивчення різних аспектів організації інклюзивного освітнього середовища є актуальним для педагогічної науки та освітньої практики. Одним із таких аспектів є формування позитивного психологічного клімату в інклюзивних закладах освіти, що сприяє збереженню психічного здоров'я усіх дітей.

Аналіз основних досліджень і публікацій з порушеної проблеми. У сучасній педагогіці існує значна кількість праць, у яких аналізуються проблеми навчання та розвитку дітей з особливими освітніми потребами. Зокрема, це дослідження А. Колупаєвої, Н. Софій, О. Таранченко та ін., що стосуються розвитку інклюзивної освіти. Окремо варто виділити праці В. Бондаря, В. Засенка, А. Колупаєвої, В. Синьова, В. Тарасун та ін., що присвячені розробці різноманітних педагогічних моделей і технологій інклюзивного навчання дітей з різними нозологіями.

Незважаючи на це, проблема формування позитивного психологічного клімату та збереження психічного здоров'я дітей в інклюзивному освітньому середовищі залишається малодослідженою.

А відтак **метою пропонованої статті** є теоретичний аналіз проблеми формування позитивного психологічного клімату та збереження психічного здоров'я дітей у інклюзивному освітньому середовищі.

Результати дослідження. Оскільки в інклюзивних закладах освіти та інклюзивних класах навчаються дуже різні діти, важливим є те, щоб усі вони себе комфортно почували, могли бути активними, висловлювали власні думки, перебуваючи на навчанні та спілкуючись з однолітками. Для цього в інклюзивному освітньому середовищі потрібно формувати позитивний психологічний клімат, що забезпечить умови для збереження психічного здоров'я дітей.

Насамперед, розглянемо визначення понять «інклюзивна освіта» та «інклюзивне освітнє середовище».

Інклюзивна освіта – це система освітніх послуг, що базується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права навчатися за місцем проживання, що передбачає навчання дитини з особливостями психофізичного розвитку в умовах закладу загальної середньої освіти [11, с. 10].

У наукових дослідженнях [4; 6] інклюзивна освіта визначається як:

- стратегія забезпечення прав людей з особливими освітніми потребами;
- пріоритетний напрям державної соціальної та освітньої політики;
- інструмент інтегрування осіб з обмеженими можливостями у соціум («суспільство для всіх»);
- концепція інклюзивного підходу до функціонування закладів освіти;
- інноваційна освітня тенденція, яка задовольняє освітні потреби кожної людини («освіта для всіх»);
- система освітніх послуг (задоволення пізнавальних потреб, розширення сфери пізнавальних інтересів тощо);
- умова соціалізації осіб з особливими потребами;
- фактор багатоманітності, що сприяє збагаченню навчального середовища (визнання та повага індивідуальних людських відмінностей);
- доступ до загальної освіти з урахуванням особливостей осіб з особливими освітніми потребами (принцип доступності);

– спосіб взаємодії та спілкування осіб з обмеженими можливостями з однолітками, педагогами та іншими соціальними групами (гармонізація відносин людей між собою та суспільством в цілому) [6, с. 172–174].

Інклюзивна освіта передбачає створення освітнього середовища, яке відповідало б потребам і можливостям кожної дитини, незалежно від особливостей її психофізичного розвитку. Тому науковці та практики використовують поняття «інклюзивне освітнє середовище». Інклюзивне освітнє середовище – це сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей [3].

Інклюзія ґрунтується на визнанні та повазі індивідуальних людських відмінностей і передбачає збереження відносної автономії кожної суспільно-соціальної групи, а уявлення та стиль поведінки, притаманний традиційно домінуючій групі, мають модифікуватися на основі плюралізму звичаїв та думок. Основоположним в інклюзивних підходах є те, що не особистість має прилаштовуватися до суспільних, соціальних, економічних стосунків, а навпаки – суспільство має створити умови для задоволення особливих потреб кожної особистості. Водночас особливості не мають сприйматися «як явище виняткове, приречене», наявність того чи іншого порушення не зумовлює маргінальність життєвого шляху людини. В центрі уваги цієї моделі суспільної поведінки є автономність; участь у суспільній діяльності; створення системи соціальних зв'язків; прийняття суспільством усіх без обмежень, кожної особистості [4, с. 25].

У Законі України «Про освіту» (2017) використовується термін «особа з особливими освітніми потребами» і зазначається, що це особа, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення її права на освіту [3].

Стосовно осіб з особливими освітніми потребами Закон України «Про освіту» (2017) передбачає можливість або необхідність розумного пристосування до освітнього процесу як запровадження, якщо це потрібно в конкретному випадку, необхідних модифікацій і адаптацій з метою забезпечення реалізації особами з особливими освітніми потребами конституційного права на освіту нарівні з іншими особами [3]. У процесі організації інклюзивної освіти у сучасній Україні застосовуються механізми розумного пристосування для створення умов для навчання дітей з особливими освітніми потребами. Зокрема, органи державної влади, органи місцевого самоврядування та заклади освіти створюють умови для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами шляхом забезпечення розумного пристосування та універсального дизайну. Проектування, будівництво та реконструкція будівель, споруд, приміщень закладів освіти здійснюються з урахуванням принципів універсального дизайну та/або розумного пристосування.

У Законі України «Про освіту» (2017) зазначається, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування створюють умови для забезпечення прав і можливостей осіб з особливими освітніми потребами для здобуття ними освіти на всіх рівнях освіти з урахуванням їхніх індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів. Держава забезпечує підготовку фахівців для роботи з особами з особливими освітніми потребами на всіх рівнях освіти [3].

Особам з особливими освітніми потребами освіта надається нарівні з іншими особами, у тому числі шляхом створення належного фінансового, кадрового, матеріально-технічного забезпечення та забезпечення розумного пристосування, що враховує індивідуальні потреби таких осіб, визначені в індивідуальній програмі розвитку.

Навчання та виховання осіб з особливими освітніми потребами, зокрема тими, що спричинені порушенням розвитку та інвалідністю, у закладах дошкільної, позашкільної та середньої освіти здійснюються за рахунок коштів освітніх субвенцій, державного та місцевих бюджетів, інших джерел, не заборонених законодавством, у тому числі з урахуванням потреб дитини, визначених в індивідуальній програмі розвитку [3].

Сучасна освіта відмовляється від багатьох стереотипів минулого, коли існувала тенденція, що людям з особливими потребами достатньо державної допомоги, а навчання зовсім необов'язкове [1, с. 27]. Принцип доступності освіти для всіх людей сформульовано на засадах дотримання прав людини і викладено в резолюції Генеральної асамблеї ООН від 12 грудня 1997 р. У ній зазначається, що пріоритетним завданням урядів різних держав світу є сприяння забезпеченню рівних можливостей в отриманні освіти для осіб з обмеженими можливостями здоров'я. Цей принцип зумовлює перенесення акцентів з медичних аспектів інвалідності на соціокультурні, піклування про осіб з психофізичними порушеннями, захисту та надання їм допомоги в адаптації до навколишнього середовища на реформування самого соціуму, де особа з психофізичними порушеннями має змогу задовольнити свої потреби, перш за все, потребу здобути якісну освіту. Якісна освіта передбачає задоволення особливих освітніх потреб кожного індивіда, в тому числі й з порушеннями психофізичного розвитку, без відриву такої особи від звичного соціального оточення, сім'ї, друзів.

Принципи доступності та задоволення особливих освітніх потреб осіб з порушеннями психофізичного розвитку стали наріжним каменем інклюзивної освіти, освітньої системи, що базується на принципі забезпечення основного права дітей навчатися в закладі загальної середньої освіти за місцем проживання із відповідним психолого-педагогічним супроводом та корекційно-реабілітаційною підтримкою. «Освіта має надаватися в межах можливого, у загальноосвітніх школах, без будь-якого вияву дискримінації стосовно дітей та дорослих інвалідів» – така офіційна позиція європейської спільноти була висловлена Комісією з прав людини, що є структурним підрозділом ЮНЕСКО. «Оскільки у більшості випадків інвалідність сама по собі не є перешкодою, дискримінація – ось що перешкоджає дитині отримати освіту в загальній системі» [7, с. 5].

Діяльність сучасного закладу освіти можна назвати ефективною лише в тому випадку, коли кожен учень в ньому має змогу успішно навчатися. Нова українська школа має забезпечувати навчання всіх дітей на рівних умовах і високому якісному рівні. У такому закладі загальної середньої освіти незадовільні навчальні досягнення окремого учня не пояснюються його особистою «нездатністю» чи «неспроможністю», зумовленими порушеннями розвитку. Оновлений освітній заклад має забезпечувати досягнення кожним школярем найвищих результатів (прийнятних для нього); найсприятливіші умови для посилення всіх аспектів учнівських досягнень і розвитку; постійне вдосконалення педагогічної практики. Головна характеристика ефективною діяльності Нової української школи — здатність задовольняти освітні потреби всіх дітей, тобто бути інклюзивною [9].

В інклюзивних закладах освіти та в інклюзивних класах навчаються дуже різні за рівнем фізичного, психічного та інтелектуального розвитку діти, які мають специфічний життєвий досвід. Тому для збереження їх психічного здоров'я дуже важливим вбачається формування позитивного психологічного клімату в таких дитячих колективах.

Психологічний клімат – це емоційне фарбування психологічних зв'язків членів колективу, що виникає на основі їхньої близькості, симпатії, збігу характерів, інтересів, схильностей [10, с. 22].

На думку дослідника проблем психологічного клімату А. Лутошкіна, психологічний клімат колективу – це спільний емоційний настрій колективу, в що поєднує настрої людей, їх душевні хвилювання та переживання, ставлення людей один до одного, до праці, до оточуючих подій. Головне, з чого утворюється соціально-психологічний клімат, є емоційний стан або настрої колективу. Настрої – це начебто підсумок усіх подій, які відбувалися навколо людини, та відобразилися в її почуттях, стосунках, переживаннях [5, с. 30].

Схожої думки щодо визначення морально-психологічного клімату навчальної групи (класу) дотримується П. Підкасистий, який розглядає його як механізм формування колективу, що складається зі стійких відносин групи до людини і справи, яка поєднує членів групи, до керівника групи, а також до подій, що відбуваються як у групі, так і за її межами. Характерними ознаками сприятливого морально-психологічного клімату вчений виокремлює:

- доброзичливість як розцінювання поведінки будь-якого члена групи в сприятливому для нього сенсі;
- захищеність як безумовну відсутність агресії на адресу будь-якої людини і готовність надати допомогу;
- працездатність як творчу активність групи, за наявності позитивної мотивації й мобільності групи;
- ініціативність як індивідуальну активність кожного члена групи і вільний вияв особистісного «Я»;
- мажор і оптимізм як прагнення групи до радісних перспектив [8, с. 559].

З огляду на вищезазначене, позитивний психологічний клімат у інклюзивному освітньому середовищі (інклюзивному класі) сприятиме збереженню психічного здоров'я дітей, які у ньому навчаються, оскільки діти будуть мати впевненість у власних силах, гарний настрій, зможуть відчувати себе корисними, займатися спільною справою, що викликає інтерес і у них, не будуть відчувати страху та інших негативних емоцій.

Важливо зазначити, що психічне здоров'я – це стан інтелектуально-емоційної сфери, основу якого складає відчуття душевного комфорту, яке забезпечує адекватну поведінкову реакцію. Такий стан обумовлений як біологічними, так і соціальними потребами, а також можливостями їх задоволення [2].

Збереження психічного здоров'я можливе за умови, коли всі діти відчують себе рівними, незважаючи на різні можливості, можуть розвивати свої здібності, засвоювати компетентності, необхідні для життя, спілкуватися з однолітками та педагогами. Збереження психічного здоров'я можливе тоді, коли в інклюзивному освітньому середовищі, немає конфліктів між різними дітьми та їх батьками, в основі яких лежить дискримінація права окремих дітей на освіту та вільний розвиток. Позитивний психологічний клімат передбачає, що освітній процес у інклюзивному закладі освіти організований так, що всі діти відчують себе вільно, комфортно, хочуть навчатися і спілкуватися один з одним.

На нашу думку, важливим складником позитивного психологічного клімату в інклюзивному освітньому середовищі, що дозволить зберегти психічне здоров'я дітей, є формування толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами, розуміння їх права на освіту та на активну участь у суспільному житті. Діти, які навчаються в інклюзивному класі, та їх батьки повинні розуміти неприпустимість дискримінації дітей за будь-якими ознаками, зокрема у зв'язку з певними особливостями їх розвитку, «таврування» дітей з особливими освітніми потребами та висловлювання думок про «недоцільність їх навчання у класі разом з іншими дітьми».

Формування позитивного психологічного клімату в інклюзивному освітньому середовищі має обов'язково здійснюватися у контексті тісної взаємодії школи та родини, за участі батьків усіх дітей, які навчаються в інклюзивному класі. Тому для них потрібно проводити спеціальні консультації, бесіди, тренінги або застосовувати інші форми роботи з метою активного залучення батьків до створення умов для соціалізації, розвитку та навчання дітей з особливими освітніми потребами.

Для формування позитивного психологічного клімату фахівці (практичні психологи, соціальні педагоги) мають проводити спеціальні заняття для адаптації дітей з особливими освітніми потребами до освітнього середовища, налагодження їх спілкування з однокласниками, розуміння ними сутності освітнього процесу. При чому така робота має бути комплексною, проводиться не тільки з дітьми з особливими освітніми потребами та їх батьками, а й з іншими учнями.

Особливо слід наголосити, що педагогам, які працюють у закладах загальної середньої освіти, де є інклюзивні класи, потрібно здійснювати спеціальну просвітницьку роботу серед усіх учнів і їх батьків щодо розуміння сутності і важливості інклюзивної освіти, профілактики дискримінації прав дітей на освіту та формування толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами.

Дотримання таких простих порад сприятиме забезпеченню позитивного психологічного клімату в інклюзивному освітньому середовищі, що є важливою умовою збереження психічного здоров'я дітей.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, інклюзивне освітнє середовище – це сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей. Позитивний психологічний клімат у інклюзивному освітньому середовищі сприяє збереженню психічного здоров'я дітей, які навчаються в інклюзивних класах. Важливим складником позитивного психологічного клімату в інклюзивному освітньому середовищі є формування толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами, розуміння їх права на освіту нарівні з іншими дітьми.

Перспективи подальших науково-практичних досліджень вбачаємо у розробці методик формування позитивного психологічного клімату в інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти та в інклюзивних групах закладів дошкільної освіти.

References

1. Дубич К. В. Роль технологізації у впровадженні інклюзивного навчання. *Зб. наук. праць : Духовність особистості : методологія, теорія і практика*. Луганськ : Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2011. С. 27–34.
Dubych, K. V. (2011). Rol tekhnolohizatsii u vprovadzhenni inkluzyvnoho navchannia [The role of technologization in implementing inclusive education]. *Zb. nauk. prats : Dukhovnist osobystosti : metodolohiia, teoriia i praktyka – Spirituality of Personality: methodology, theory and practice*. Luhansk, Ukraine: Vyd-vo Skhidnoukr. nats. un-tu im. V. Dalia, 27–34.
2. Єгорова О. Лікбез психологічного здоров'я. URL: <https://foundationdv.com/ua/articles/mental-health-101> (дата звернення 18.12.2019).
Iehorova, O. Likbez psykhologichnoho zdorovia [The liquidation of illiteracy of Psychological Health]. Retrieved from: <https://foundationdv.com/ua/articles/mental-health-101> (дата звернення 19.12.2019).
3. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38–39. Ст. 380.
Zakon Ukrainy «Pro osvitu» (2017). [Law of Ukraine on education]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady – Verkhovna Rada Information*, 38–39, 380.
4. Колупасєва А. А., Таранченко О. М. Інклюзивна освіта: від основ до практики»: монографія. Київ : ТОВ «АТОПОЛ», 2016. 152 с.
Kolupaieva A. A. and Taranchenko O. M. (2016). *Inkluzyvna osvita: vid osnov do praktyky»: monohrafiia* [Inclusive education: From the Basics to Practice»: Monograph]. Kyiv, Ukraine: TOV «АТОПОЛ».
5. Лутошкин А. Н. Эмоциональные потенциалы коллектива. Москва: Педагогика, 1988. 128 с.
Lutoshkyn A. N. (1988). *Emotsyonalniye potentsyaly kollektiva* [Emotional potentials of the association]. Moskva: Pedahohyka.
6. Москалюк О. І. Інклюзивна освіта в контексті проблем, суперечностей та перспектив. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2017. Випуск 1 (40). С. 172–174.
Moskaliuk, O. I. (2017). *Inkluzyvna osvita v konteksti problem, superechnostei ta perspektiv* [Inclusive education in the context of problems, contradictions and perspectives]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriiia «Pedahohika. Sotsialna robota» – Scientific Bulletin of Uzhgorod University. Series «Pedagogy. Social Work»*, 1 (40), 172–174.

7. Основи інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник / за заг. ред. А. А. Колупаєвої. Київ: «А. С. К.», 2012. 308 с.
Osnovy inkluzyvnoi osvity: navchalno-metodychnyi posibnyk [Basics of Inclusive Education: Educational-Methodological Handbook]. (2012) / za zah. red. A. A. Kolupaievoi. Kyiv, Ukraine: «A. S. K.».
8. Педагогика / под ред. П. И. Пидкасистого. Москва: Педагогическое общество, 1998. 640 с. URL: <http://sdo.mgaps.ru/books/K7/M4/file/3.pdf>. (дата звернення 20.12.2019).
Pedahohyka [Pedagogy] (1998) / pod red. P. Y. Pydkasystoho. Moscow, Russia: Pedahohycheskoe obshchestvo, Retrieved from: <http://sdo.mgaps.ru/books/K7/M4/file/3.pdf>.
9. Чайка А. Педагогічні технології як засіб організації освітнього процесу в інклюзивному класі НУШ. *Шкільне життя*. URL: <https://www.schoollife.org.ua/829-2018>. (дата звернення 20.12.2019).
Chaika, A. Pedahohichni tekhnolohii yak zasib orhanizatsii osvitnoho protsesu v inkluzyvnomu klasi NUSh [Pedagogical technologies as a means of organizing educational process in an inclusive class of NUSh]. *Shkilne zhyttia – School life*. Retrieved from: <https://www.schoollife.org.ua/829-2018>.
10. Шепель В.М. Управленческая психология. Москва: Экономика, 1986. 248 с.
Shepel, V. M. (1986). *Upravlencheskaia psykholohyia* [The management psychologist]. Moskva: Ekonomyka, 1986.
11. Як досягти змін: посібник для батьків і педагогів з обстоювання та захисту прав дітей з особливими освітніми потребами та громадської діяльності. Київ: ФОП Придатченко П. М., 2006. 140 с.
Iak dosiahaty zmin: posibnyk dlia batkiv i pedahohiv z obstoiuvannia ta zakhystu prav ditei z osoblyvymy osvithnimi potrebamy ta hromadskoi diialnosti [How to achieve changes: A guide for parents and teachers to defend and protect the rights of children with special educational needs and public activities] (2006). Kyiv, Ukraine: FOP Prydatchenko P. M.

Orlova M.

ORCID 0000-0003-4145-1732

Postgraduate student of the Social Work and Educational and Pedagogical Sciences Department, T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (Chernihiv, Ukraine) E-mail: marina2012orlova@gmail.com

THE POSITIVE PSYCHOLOGICAL CLIMATE IN THE INCLUSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT AS A CONDITION OF PRESERVING THE MENTAL HEALTH OF CHILDREN

***Article's purpose** – the theoretical analysis of the problem of formation of positive psychological climate and preservation of mental health of children in the inclusive educational environment.*

***Methodology.** As a result of the analysis of scientific literature the article highlights problems of formation of positive psychological climate in the inclusive educational environment. It has been proved that the psychological climate in the children's environment influences child's mental health.*

***Scientific novelty.** A positive psychological climate in the inclusive educational environment is considered as a condition of preserving the mental health of children. Inclusive educational environment is a set of conditions, methods and means of their implementation for joint education, upbringing and development of children taking into account their needs and opportunities. Psychological climate is an emotional coloring of psychological ties of members of the collective, which arises on the basis of their proximity, sympathy, match characters, interests, inclinations. An important component of a positive psychological climate in the inclusive educational environment, which allows to preserve the mental health of children, is the formation of a tolerant attitude towards children with special educational needs.*

***Conclusions.** The positive psychological climate in inclusive educational environment contributes to the preservation of the mental health of children. An important component of a positive psychological climate in the inclusive educational environment is the formation of a tolerant attitude towards children with special educational needs. For this purpose teachers of preschool and secondary education are required to carry out special educational work (consultations, interviews, trainings or other forms of work) among all pupils and their parents regarding understanding of essence and importance of inclusive education, preventing discrimination of children's rights to education and forming tolerance towards children with special educational needs.*

***Keywords:** children with special educational needs, inclusive education, inclusive educational environment, psychological climate, mental health, preserving of health.*

Стаття надійшла до редакції: 16.10.2019

Рецензент: Т. Янченко – доктор педагогічних наук, професор кафедри соціальної роботи та освітніх і педагогічних наук Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка